

Галина УСАТЕНКО,
кандидат філологічних наук,
доцент Київського
національного університету
ім. Тараса Шевченка

ПРО ГРИГОРІЯ СКОВОРОДУ, ІДЕНТИЧНІСТЬ І ДАВНЮ ЛІТЕРАТУРУ

Григорій Сковорода, 290-ліття від дня народження якого ми відзначали у грудні 2012 р., як відомо, завершує, а точніше – увінчує добу Бароко в українській культурі, літературі та філософській думці. Водночас він і нині «відчиняє» двері до давнього періоду української літератури, мови, філософування.

Творчість Г.Сковороди – не новина для пересічного українця, адже це традиційно «програмовий», «шкільний» автор. Його вивчали у різні періоди і ХІХ, і ХХ ст. Він не був серед цензурованих чи замовчуваних митців і в радянському літературознавстві, а навпаки, зазнав значної інтерпретації в межах класової ідеології.

У наш час Сковорода фігурує в найрізноманітніших контекстах: від зображення на банкнотах до «участі» в телевізійному шоу-проекті «Великі Українці». Так формується у свідомості наших сучасників уявлення і про давню культурну минувшину України, і про феномен Сковороди загалом. Предметом наших міркувань стане питання новітнього вивчення творчості Григорія Сковороди у школі.

Про ідентичність. Вивчення літератури до Котляревського – традиційно непросте завдання для вчителя з огляду на мову, теми, віддаленість у часі, наскрізну релігійність, складність поєднання раціонального й ірраціонального, суспільного і мисленого. А ще все це потрібно проінтерпретувати і пояснити нинішній молоді, не лише шкільній, а й університетській. Координати інтерпретації, як і запити часу, у різні періоди свої. Але кожне покоління, йдучи вперед, спирається на минуле і намагається це минуле для себе осмислити й адаптувати.

Поточні шукання ідентичності в полікультурному, глобалізованому, постімперському та посттоталітарному світі знову загострюють увагу до минулого – уже в новітньому тлумаченні. Пошук себе неможливий без перепрочитання історії, а також історії літератури як історії розповіді, яка творить символи культурної ідентичності. Цей напрям гуманітарної думки активно розвивається впродовж останніх десятиліть. Гейден Вайт [2; 27], зокрема, акцентує саме на «конструюванні» змістовних і значущих історій із реліктів минулого. А П'єр Нора, французький дослідник історичної пам'яті, міркує про спогади і пам'ять як культурні рушії сучасної практики життя [2; 10]. Адже духовна діяльність, у якій тлумачать минуле, усвідомлюють сучасне і проєктують майбутнє, і є історичною свідомістю, без якої неможливо реалізувати культурну стратегію формування ідентичності. І в основі цієї стратегії – «місця пам'яті», не лише географічні явища,

а й події чи літературні твори. Головне, щоб «місце пам'яті» було наділене особливою символічністю, що виконує для відповідної соціальної групи функцію творення ідентичності. Йорн Рюзен, німецький історик культури, наголошує: «Нам потрібні по-новому побудовані оповіді, які можуть сказати, хто ми тепер, бо ми не можемо й не хочемо бути тими, ким були раніше» [2; 168].

Пошуки ідентичності в сучасному інформаційному полікультурному світі – це ще й міжкультурний діалог, постійний діалог з Іншим – у часі, просторі, традиції і стереотипах.

Вивчення історії української літератури, зокрема давнього її періоду, дає можливість прочитання історії, творення оповіді про історію культури, історію думки, віднайдення актуальних для нашого суспільства «місць пам'яті», які мають особливу символічність для усвідомлення ідентичності. Зайве говорити, наскільки це важливо для покоління сучасної молоді.

Григорій Сковорода в історії вітчизняної літератури і культури в цілому може претендувати на норвільське «місце пам'яті». Мислитель-філософ, поет, який єднає давній і новий час у нашій культурі, європейську й українську інтелектуальну думку, українську й російську традицію, своєю символічною формою думки долає час і набуває брендовості в сучасному дискурсі.

Проте є ще один істотний аспект символічного діалогу, який зумовлений Григорієм Сковородою. Це діалог-співпраця між шкільною практикою навчання й академічними дослідженнями з філософії, філології, історії, мистецтвознавства, історії музики тощо. Адже без такої співпраці очікувати на актуальне та адекватне розуміння й інтерпретацію Сковороди у школі не доводиться, а без шкільної практики засвоєння Сковороди він не стане «місцем пам'яті», не виконає функції творення ідентичності для нашої української спільноти.

До питання вибору шляхів інтерпретації. Серед запитів сучасного сковородознавства в Україні та за її межами можна визначити чимало напрямів: від дослідження мови творів і особливостей рецепції Сковороди в ілюстраціях – до методики викладання у вишій та школі.

Г.Сковорода, з огляду на масштабність, багатокomпонентність і значну символічність його постаті і творчого спадку, може бути й надзвичайно «практичним» для навчальної мети, і надзвичайно «теоретичним» для наукового дослідження. Та чи сприяє, чи допомагає вчителю, коли він один на один із класом, такий діапазон дослідницьких стратегій?

Не вдаючись до докладного аналізу навчальних програм чи підручників, усе ж наведу приклад різноманіття інтерпретацій та підходів до вивчення

Стаття проілюстрована малюнками учасника VI Академічної дискусії *Марисі Рудської*.

творчості Сковороди, які маємо в сучасних підручниках для 9-го класу, рекомендованих для використання у школі.

У підручнику О.Авраменка та Г.Дмитренка (2009) в розділі давньої української літератури є параграф «Григорій Сковорода». Попри доволі логічний і змістовний виклад інформації та чітке її структурування, можна прочитати як мантру повторювані тези про селянське мандрування народного філософа: «Зайде він, бувало, у село, сяде край майдану, на цвинтарі або в когось на подвір'ї, скине торбу, дістане подругу-сопілку, заграє народної “Ой піду я лугом-долиною”, і сходяться люди» [4; 84]. Не Еразма та Канта читав, не з латини улюбленого Плутарха – а

грав на сопілці на ярмарку. Можна ж було б додати, що й бажаним гостем був для слобідської шляхти Каразиних, Квіток, Ковалинських, Мечникових – аж ні. Таку інтерпретацію ще можна було б пояснити особливостями методики викладання літератури для дітей 15-річного віку. Але подальше роз'яснення змісту курсу лекцій із християнської етики – «Вступні двері до християнської добронравності» – зрозуміти ще складніше. «У своєму “десятислов'ї” автор не знаходить місця навіть для головної християнської молитви “Отче наш”.

Легко здогадатися, що чекало еретика (курсив наш. – Г.У.) Сковороду з таким тлумаченням християнської моралі» [4; 85].

Інший приклад із підручника М.Ткачука, М.Сулими, В.Смілянської та В.Сулими (2009). У наведеному далі уривку зовсім інші підходи до аналізу згаданого трактату: «Цю премудрість філософ називає законом Всесвіту. Її відбиток він бачить у більшості епізодів Біблії. Проте в багатьох аспектах курс Сковороди не відповідав ученню православної церкви, через що Сковороду й усунули від викладання» [5; 85].

Загалом в обох підручниках про одне й те ж ідеться, і висновки подібні, адже згадується один і той самий факт із життя Сковороди – звільнення від викладання. Однак інтерпретація формує різні образи філософа і митця у свідомості молоді: у першому випадку «село, цвинтар чи подвір'я та еретики», у другому – «премудрість, закон Всесвіту, усунули від викладання».

Ще один приклад яскраво ілюструє відмінності академічного, університетського підходу до аналізу творів і «шкільного».

Професор Харківського педагогічного університету ім. Григорія Сковороди Леонід Ушкалов, видаючи «Сад божественних пісень» у серії «Бібліотека слобідської класики» (2002), наголошує, що «поезії “Саду божественних пісень” <...> просякнуті ревним релігійним почуттям і в певному сенсі є по крайніми записами на берегах богодухновенно-

го тексту Святого Письма» [3; 12]. І саме такий підхід уже домінує в науковому дискурсі нині. Натомість згадуваний підручник О.Авраменка та Г.Дмитренка акцентує на соціальній критиці суспільства й ладу, на осудженні здириків і бюрократів, розпусників і пияків у 10-й пісні «Саду» та близькості тематики збірки до інтересів простої людини того часу [4; 85–96].

Концепція «місця пам'яті» і спроби погляду на Сковороду в такому аспекті зроджують низку проблемних запитань щодо викладання творчості Г.Сковороди у школі. Загальновідомо, що Г.Сковорода ніколи не артикулював своєї не лише національної, а й етнічної належності, не був народолобцем і патріотом у звичному для етнографічної моделі самоусвідомлення сенсі. І мова його творів є усталеним аргументом у цьому контексті.

У трактатах, байках, віршах він звертався до античної та загальноєвропейської традиції образів-символів, адаптував на український інтелектуальний ґрунт Платона, Плутарха, Максима Сповідника й Еразма Роттердамського, продукував і різножанрово роз'яснював цілий комплекс ідей, модерних своєю сутністю. Однак не культивував український інтелектуальний контекст, був неоднозначний в оцінках навіть Святого Письма і ніколи не вдавався до оцінки чи осмислення суспільно-політичних реалій України XVIII ст. Відтак виникають логічні запитання: за що ж зачепитися в пошуках національної ідентичності в особі і творчості Сковороди? Як його інтелектуальні та духовні шукання візуалізувати й адаптувати для 14–15-річного школяра?

Виходом з такої непростої ситуації є діалог між академічною спільнотою, авторами наукових розвідок і шкільними практиками, між сучасними митцями, письменниками і творцями ілюстрацій підручників. Але не будь-який діалог, а той, що може об'єднати різних фахівців і спонукати їх до спільного осмислення «місця пам'яті» Григорія Сковороди. Діалог, який можна означити часто вживаним нині поняттям міждисциплінарності. Бо хіба вдасться адекватно вести мову про мислителя, якого вивчають у контексті історії української літератури, тимчасом як він писав філософські трактати; він не є «обов'язковим» у навчальній лектурі студента-філософа, а назагал нині сприймається саме як філософ; він не декларував себе українцем, тим більше патріотом, їздив Європою, співав при царському дворі у Петербурзі, а віку доживав на Харківщині; він уособлює давню барокову культуру, а стає виразником новітньої української ідентичності. Тому без співпраці філософів, психологів, істориків, філологів, соціологів, сучасних митців і менеджерів у галузі культури визначити «місце пам'яті» під назвою «Григорій Сковорода» неможливо.

Крізь призму міждисциплінарності. Упродовж 2012 р. реалізовано чимало наукових, освітньо-культурних, навчальних ініціатив, де робилися спроби, з одного боку, через міждисциплінарне співробітництво «знайти можливість прочитати твори Сковоро-

ди буквально» (за словами філософа С.Йосипенка); з другого – усвідомити й відчути, що «Сковорода таки так, наш пацан» (за словами письменника Ю.Іздрика). Зокрема на державному рівні проведено ювілейний форум «Григорій Сковорода як гасло часу» (1 грудня 2012 р., Київ, Духовно-просвітницький центр). Створено громадський організаційний комітет Великого проекту «Григорій Сковорода – 300», який очолює академік НАН України, голова Українського фонду культури Б.Олійник. На неформальному рівні створено клуб Д.Кисельова «Сковорода робить людей сильнішими», клуб еліт України й Росії та Міжнародний народний університет українознавства ім. Григорія Сковороди.

До таких заходів долучився й Інститут філології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. 8 листопада 2012 р. тут вели дискусію довкола ключового питання – ким є Григорій Сковорода для сучасної української культури? Учасниками академічного діалогу були професори-літературознавці Леонід Ушкалов і Микола Корпанюк, доктор філософії Сергій Йосипенко, доктор філології, мовознавець Лідія Гнатюк, письменник і перекладач Юрій Іздрик, ілюстратор і молодий науковець Марися Рудська. Вступне слово виголосив директор Інституту філософії НАН України академік Мирослав Попович, який у центр розмислів поставив проблему ідентичності і сформулював запитання: в якому розумінні Сковорода є український філософ? Саме український, адже відомим є його висловлювання: «*Мать моя Малороссия, а тетка – Украина*», маючи на увазі Слобідську Україну.

Академік Попович систему міркувань і аргументації проводить між тогочасною самоназвою українців і поглядами Сковороди, які він стверджував у творах, писаних переважно латиною або книжною мовою XVIII ст. Дозволимо собі цитування.

«Що спільного між способами ідентифікації і тією сквородинською заявою, яка має вигляд дещо легковажної і, можливо, навіть суто метафоричної? Слово “українець” тоді не вживалося, як відомо. Побутувало поняття “козацька нація”. Це найменування виводить на широкі паралелі. Скажімо, слово “франки” увійшло в словник за Середньовіччя. Франками, власне кажучи, сьогодні називають тільки французів. А цю назву вони дали чужому народові, кельтам, яких вони завоювали. Через дуже короткий час вони вже говорили так, як місцеве населення, тобто і не по-кельтськи, і не по-германськи, а на зіпсованій латині і т.д. Але всі звалися франками, і досі вважають франками на Близькому Сході людей, які з французами, з іншими сусідами їх мають тільки те спільне, що вони європейці.

Це витворює систему, яка була поширена і у тюрків пізніше, а ще раніше у скіфів. Велика кількість народів називається іменем тієї нації, чи народу, чи народності, яка домінує в суто військово-розумінні слова».

Історичні документи вказують на те, що «козак» було не лише етнічною, а й соціально-політичною і культурною характеристикою. Адже XVIII ст. в

Європі – час релігійних воєн. Як зазначав М.Попович: «Може, тільки після Грушевського ми стали говорити про національно-визвольний характер хмельниччини і пізніших подій». Відтак поєднання етнічного походження, військової сили та віри стало чинником до ототожнення державного і національного та принципу, який запанував у Німеччині, – «чия влада, того й віра». На думку директора Інституту філософії НАН України, означений принцип став основою того, що ми нині називаємо політичною нацією.

Визначальною рисою світогляду Сковороди, власне, його суті, М.Попович називає «людину як вільну істоту, вільну від дріб'язкових правил. Зрештою, коли стає все руба, всі питання історичні, то ми маємо бути готовими пожертвувати всім матеріальним достатком. Але ми не можемо жертвувати людськими цінностями, яких ніхто не вчить, але які у нас мають бути в крові».

І для М.Поповича ніби складається пазл – і козацька нація, як у XVIII ст. називалися українці, і людиноцентрична філософія Сковороди, і його не декларована, але, по суті, виражена національна вкоріненість: «цей заклик до внутрішньої свободи міг народитися тільки в козацькому племінні, в тому, що називалося козацькою нацією».

Саме ідея свободи стала домінантою для сприйняття Григорія Сковороди і творчими людьми, які нині активно працюють в українському книговидаванні, письменстві, музиці тощо.

Студентка КНУ ім. Тараса Шевченка, філолог, знайий уже ілюстратор Марися Рудська зробила цикл ілюстрацій до інтернет-сайта з повним академічним виданням творів Григорія Сковороди в перекладі сучасною українською мовою професора Леоніда Ушкалова (<http://www.skovoroda.org.ua>). Вона розповідала, що коли бралася до роботи, то відчувала Григорія Савича саме як виразника свободи особистості, конче потрібної для молодої людини. І ключовим символом, який, на думку Рудської, мав би виражати цей сучасний дух свободи, стали кеди. Так, звичайні кеди, які носять тисячі підлітків. Кеди, які не сковують рух, оту сучасну мобільність молоді між містами і країнами. Кеди, які легко можна роззути, аби відпочити в дорозі. Кеди, які виражають простоту й невибагливість до матеріальних благ і свободу від розкоші.

Письменник, перекладач, музикант Юрій Іздрик своїми відчуттями Сковороди відкривав львівський Форум книговидавців 2012 р. у Домініканському соборі. Зацитуємо:

«У не надто обширному пантеоні українських класиків, які претендують на світове визнання, Григорій Сковорода займає унікальне, нішове, як кажуть те-

пер, місце: він уособлює собою весь неіснуючий у нашому культурному дідівстві, чи то пак – ландшафті, прошарок індепенденту–альтернативи–андеграунду. Такий прошарок міг би існувати, якби пантеон наш був повноцінний, репрезентуючи весь спектр людської думки, весь, так би мовити, асортимент естетичних, інтелектуальних та духовних пошуків і практик. Проте різноманітність згаданого асортименту – ознака зрілих культур з усталеними цивілізаційними норма-

мами. Українство ж зі своєю розшматованою клаптиковою історією все ще продовжує ферментувати, то повертаючись замалім не до стадії первинного бульйону, то проростаючи грибами певних соціальних конструкцій. Справжня, невидима Україна – це, в певному сенсі, грибниця, котра навіть за повної консервації наземного життя продовжує зберігати необхідний запас вітальності і генетичний код майбутньої (наголошу: майбутньої) нації».

Бачимо, що, як і Попович, але по-іншому, Іздрік міркує про українську ідентичність і місце Сковороди в ній, достосовуючи до нього образ грибниці, яка проростає «грибами певних соціальних конструкцій».

Однак у контексті наших роздумів щодо наближення «далекого» Сковороди до «близького» сучасним 14-літнім підліткам життя важливою є інша думка Іздріка – про сьогочасну трендовість барокового філософа (<http://izdryk-y.livejournal.com/89142.html>):

«Випадаючи з патріотичного іконостасу та залишаючись потужним незалежним брендом у попкультурі на кшталт Че Гевари, Сковорода зі своїм топ-директ-слоганом “Світ ловив мене, та не впіймав” потрапляє просто в трендову соціопатію притомних сучасників. Пошуки особистої свободи й позитивної самоідентифікації, підважування соціальних і ціннісних ієрархій, духовне й інтелектуальне дистанціювання від соціуму аж до хікікоморії – все це притаманне Григорію Савовичу так, як би він був нашим сучасником, працював айтишником, сповідував постліберальні цінності, користав з айпаду і, звичайно ж, був хіпстером і хакером».

Парадокс у тому, що докладно так само в 1960-ті образ Сковороди ідеально римувався з образом хіппі, а... (на перелік подальших паралелей брак місця). Бренд «мандрівного філософа» в масовій культурі – окрема тема.

І навіть таку складну для інтерпретації учням тему з «єрессю» Сковороди (про що вище йшлося стосовно підручкової статті), міркуваннями про Бога, які не були суголосними доктрині православної церкви XVIII ст., Юрій Іздрік інтерпретує доволі зрозуміло сучасній людині. І що вкрай важливо – без децидї нігілізму чи невіри:

«Людина не народжується з Богом у голові. Проте для успішної самореалізації їй, виявляється, абсолютно необхідний цей складний уможлядний бонус. Тому до Бога приходять усі, незалежно від того, чи сповідують вони якусь релігію. Людина повинна вірити у щось, що не потребує доказів і фактів, ба більше – фактам суперечить. Людському організму, щоб повноцінно функціонувати, необхідна складна психічна надбудова у формі певної абстрактної, “вищої” мотиваційної ідеї. Інакше збої відбуваються на “нижчих”, біологічних рівнях – гормональному, енергетичному, емоційному. Себто психіка, свідомість людини структуровані так, що в них просто передбачено місце для Бога. А отже, Бог існує, незалежно від того, яким неструктурованим, чужим, байдужим і хаотичним є всесвіт. А отже – і тут Сковорода зважається на вкрай сміливе для своєї доби формулювання – “Бог – усередині”».

Отож на запитання – за що ж зачепитися в пошуках національної ідентичності в особі і творчості Сковороди та як його інтелектуальні й духовні шукання візуалізувати й адаптувати для сучасних школярів – відповіді знаходяться. Про них варто всім говорити і чути один одного, як це зробили науковці центру сковородинознавства Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Григорія Сковороди, який очолює доктор філологічних наук, професор Микола Корпанюк, й учителі середніх шкіл із різних областей України, вихователі, викладачі вишів. Результатом їхньої співпраці стало видання методичного посібника «Вивчення творчості Г.Сковороди в школах, ліцеях, гімназіях, коледжах» (2012) [1]. У ньому зібрано розробки уроків, подано бібліографію для підготовки до уроку, літературознавчі розвідки, представлено здобутки вчителів географії, математики, історії, початкових класів, сценарії позашкільних заходів. Видрукувані матеріали презентують позитивний досвід вивчення Сковороди у школі. Водночас вони є прикладом і закликом до роботи щодо віднайдення «місця пам'яті», власної ідентичності в особі і творчості Григорія Сковороди в сучасному глобалізованому і багатокультурному світі.

Література

1. Наш першорозум: Вивчення творчості Г.Сковороди в школах, ліцеях, гімназіях, коледжах: методичний посібник / [за заг. ред. Г.Токмань, М.Корпанюка]. – Переяслав-Хмельницький: ФОП О.М. Лукашевич, 2012.
2. Р ю з е н Й. Нові шляхи історичного мислення / Й.Рюзен. – Л.: Літопис, 2010.
3. С к о в о р о д а Г. Сад божественних пісень / Г.Сковорода. – Х.: Майдан, 2002.
4. Українська література: підруч. для 9 кл. загальноосв. навч. закл. / О.Авраменко та Г.Дмитренко. – К.: Грамота, 2009.
5. Українська література: підруч. для 9 кл. загальноосв. навч. закл. / М.Ткачук, М.Сулима, В.Смілянська, В.Сулима. – К.: Освіта, 2009.